ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 12 Issue 2, A Tribute to Assoc. Prof. Dr. İlknur Mangır Karagöz, April 2020

DOI Number: 10.9737/hist.2020.841

Araştırma Makalesi

Makalenin Geliş Tarihi: 10.02.2020 Kabul Tarihi: 27.02.2020

Atıf Künyesi: Murat Kasapsaraçoğlu, "Türkiye'nin Ortadoğu Politikasının Ekonomi Polisiği: DP (1950-1960) ve ANAP (1983-1991) Dönemlerinin Karşılaştırmalı Analizi", *History Studies*, Doç. Dr. İlknur Mangır Karagöz Armağanı, 12/2, Nisan 2020, s. 497-513.

Türkiye'nin Ortadoğu Politikasının Ekonomi Polisiği: DP (1950-1960) ve ANAP (1983-1991) Dönemlerinin Karşılaştırmalı Analizi

The Political Economy of Turkey's Middle East Policy:

A Comparative Analysis of DP (1950-1960) and ANAP (1983-1991) Periods

Dr. Murat Kasapsaraçoğlu

ORCID No: 0000-0003-4786-6592

Antalya Bilim Üniversitesi

Öz: Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren Türkiye'yi yöneten hükümetler için Ortadoğu'da yaşanan gelişmeler dış politikanın en önemli bileşenlerinden birini oluşturmuştur. Soğuk Savaşın ilk ve son dönemlerinde tek parti olarak iktidara gelen DP (1950-1960) ve ANAP (1983-1991) hükümetlerinin Ortadoğu politikaları pek çok açıdan benzerlikler göstermekle birlikte cumhuriyetin kuruluşundan itibaren Türkiye'nin bölgeye yönelik korumacı-statükocu politikalarından ciddi bir sapmayı temsil etmektedir. Bu çalışmanın amacı; ayrı ayrı pek çok çalışmaya konu olan bu iki dönemde Türkiye'nin Ortadoğu politikalarını; birincil ve ikincil kaynaklar ışığında ve post-revizyonist yaklaşım çerçevesinde karşılaştırmalı olarak analiz ederek literatüre katkı sunmaktır. Çalışma; lider odaklı karar alma mekanizması, ekonomi odaklı dış politika, ABD yanlısı politikalar ve Doğu ile Batı arasında köprü kurma çabası, bölgesel gelişmelere dâhil olma ve krizlerden faydalanma çabası başlıkları altında iki dönemi analiz edecektir. Çalışmanın ana argümanı; hem DP'nin hem de ANAP'ın bölgede daha aktif roller oynamaya yönelik politikalar izlemiş olmalarına rağmen bu politikaların genel hatlarıyla pragmatik amaçlara hizmet ederek kısa vadeli etkiler yarattığı fakat uzun vadede stratejik ve rasyonel bileşenlerden uzak olduğudur.

Anahtar Kelimeler: Demokrat Parti, Anavatan Partisi, Ekonomi, Ortadoğu, Soğuk Savaş

Abstract: Since the establishment of the Republic, developments in the Middle were of much interest within the framework of foreign policy for Turkish governments. Although Middle East policies of DP (1950-1960) and ANAP (1983-1991), which came to power as single party governments in the early and late periods of the Cold War, show common characteristics, they can be regarded as a deviation from Turkey's protectionist and pro-status quo policies towards the region since the establishment of the republic. This article aims to contribute to the literature by analyzing these two periods together in the light of primary and secondary sources and from the post-revisionist perspectives under the following headings: leader-centred decision making mechanism, economy oriented foreign policy, pro-US policies and efforts to bridge the East and the West, benefitting from regional developments and crises. The main argument of this study is that while DP and ANAP

governments conducted active policies in the Middle East, these policies were pragmatic in the short run, but lacked strategic and rational components in the long run.

Keywords: Democrat Party, Motherland Party, Economy, Middle East, Cold War

Giriş

Soğuk Savaş dönemi üzerine yapılan çalışmalar temel olarak üç yaklaşıma dayanmaktadır: gelenekselcilik, revizyonizm ve post-revizyonizm.¹ Herbert Feis, William McNeill ve Arthur Schlesinger Jr gibi gelenekselciler Soğuk Savaş'ın temel sebebinin Sovyetler Birliği'nin agresif ve yayılcı politikaları ve bunun karşılığında ABD'nin bu politikalara yanıt verme çabası olduğunu savunmaktadır. Gelenekselcilere göre bu dönemin temel politika bileşeni güvenlidir. Gelenekselci yaklaşım özellikle 1950'li yıllarda Soğuk Savaş çalışmalarını etkilemiştir.² 1960'lı yıllara gelindiğinde gelenekselci yaklaşım revizyonist yaklaşımın meydan okumasıyla karşılaşmıştır. William Appleman Williams, Gabriel Kolko ve Lloyd Gardner gibi revizyonistlere göre Soğuk Savaş'ın temel nedeni Sovyetler Birliği'nin yayılcı politikalarından ziyade ABD'nin; kapitalizmin ihtiyaçları ve anti-komünizm bağlamında yürüttüğü politikalar.³ Bu iki indirgemeci yaklaşım; Soğuk Savaş çalışmaları alanında bir kutuplaşma yaratmış ve bu durum uzun yıllar etkisini sürdürmüştür. 1970'li yıllardan itibaren ise John Lewis Gaddis ve Melvyn Leffler'in öncülük ettiği post-revizyonist yaklaşım ortaya çıkmış ve Soğuk Savaş analizini farklı bir mecraaya yönlendirmiştir. Post-revizyonistlere göre Soğuk Savaş hem ABD hem de Sovyetler Birliği'nin karşılıklı uyguladığı politikaların bir sonucudur. Diğer bir deyişle, Soğuk Savaş iki süper güçten yalnızca birinin politikalarıyla açıklanamaz. Daha da önemlisi Soğuk Savaş yalnızca ABD ve SSCB'nin güvenlik veya ekonomi politikaları üzerinden analiz edilemez. Süper güçlerin politikalarının yanı sıra bölgesel ve ülkelere özgü dinamikler de Soğuk Savaş'ın analizinde üzerinde durulması gereken parametrelerdir. Bu yaklaşım etkisini özellikle 1970'li yıllardan itibaren göstermiş ve bunun sonucunda Soğuk Savaş çalışmalarında büyük güçlerin yanı sıra Latin Amerika, Uzak Doğu ve Ortadoğu gibi coğrafyaların ve bu bölgelerde bulunan devletlerin bölgesel ve ülkelere özgü dinamikleri de analizlere dâhil edilerek daha bütüncül çalışmalar elde edilmeye başlanmıştır.⁴

Bu çalışmanın amacı DP ve ANAP dönemlerinde Ortadoğu'ya yönelik olarak uygulanan politikaları post-revizyonist yaklaşım ışığında analiz ederek her iki hükümetin uyguladığı politikaların bölgesel ve Türkiye'ye özgü dinamiklerini analiz etmek ve bu sayede benzer ve farklı yönlerini ortaya koymaktır. Literatürde her iki dönemi de ayrı ayrı inceleyen pek çok çalışma olmasına rağmen iki dönemi karşılaştırmalı olarak analiz eden bir çalışma yapılmamıştır. Çalışmanın ana argümanı; her iki dönemde uygulanan politikalar pragmatik olmasına rağmen stratejik ve rasyonel bileşenlerden uzak olduğudur. Bu bağlamda DP ve

¹ Geir Lundestad, *East, West, North, South*, Sage, London 2014, s.10-11.

² Herbert Feis, *From Trust to Terror: The Onset of the Cold War 1945-1950*, W.W.Norton, New York 1970; gelenekselci yaklaşımın önemli örneklerinden biridir.

³ William Appleman Williams, *The Tragedy of American Diplomacy*, W.W. Norton, New York 2009; revizyonist yaklaşımın önemli örneklerinden biridir.

⁴ John Lewis Gaddis, *We Now Know: Rethinking Cold War History*, Oxford University Press, Oxford 1998; Odd Arne Westad, *The Global Cold War: Third World Interventions and the Making of Our Times*, Cambridge University Press, Cambridge 2007; Melvyn Leffler ve Odd Arne Westad, *The Cambridge History of the Cold War*, Cambridge University Press, Cambridge 2011 post-revizyonist yaklaşımın önemli örnekleri olarak gösterilebilir.

ANAP dönemlerinin Ortadoğu politikaları dört ana başlık altında incelenecektir: 1) Lider odaklı ve dışlayıcı karar alma mekanizması, 2) Ekonomi odaklı dış politika, 3) ABD yanlısı politika ve Doğu ile Batı arasında köprü kurma çabası, 4) Bölgesel gelişmelere dahil olma ve krizlerden faydalanma çabası.

1. Türkiye'nin Ortadoğu Politikalarına Genel Bir Bakış

Cumhuriyetin ilk yıllarından günümüze kadar Türkiye'yi yöneten hükümetler için Ortadoğu'da yaşanan gelişmeler Türk dış politikasının en önemli bileşenlerinden birini oluşturmuştur. Cumhuriyetin kuruluşundan 1950'li yıllara kadar devam eden süreçte Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) hükümetleri bölgede yaşanan gelişmeleri yakından takip ederek bölge ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmeye çalışırken, yaşanan bazı gelişmeler haricinde, bölgesel sorunlardan olabildiğince kaçınma çabası içinde olmuştur.⁵

Fakat bu durum; bölgede ortaya çıkan fırsatların değerlendirilmesini de engellememiş; bu sayede 1937 yılında Türkiye, İran, Irak ve Afganistan arasında Sadabat Paketi imzalanmış ve 1939 yılında Hatay, o dönemki adıyla Sancak meclisinin kararıyla, Türkiye'ye katılmıştır. CHP hükümetlerinin dış politikadaki önceliği ülkenin bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün yanı sıra bölgede ve dünyada statükonun olabildiğince korunması olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden süreçte ise iki savaş arası dönemin çok kutuplu dünya düzeni iki kutuplu bir düzen haline dönüşmüş ve bu dönüşümün yansımaları Türkiye'nin Ortadoğu politikasında da görülmüştür.

Türkiye'nin 1952 yılında NATO'ya üye olmasından sonra DP'nin en önemli dış politika hedeflerinden biri Ortadoğu'da ABD'nin güdümünde bir savunma teşkilatı kurulması olmuş ve Türkiye'nin siyasi, ekonomik ve askeri önceliklerinin bunu gerektirdiğini düşünen DP iktidarı Türkiye'nin Ortadoğu siyasetini buna göre şekillendirmiştir. 1958 yılında Ortadoğu'da yaşanan Irak Darbesi ve Lübnan-Ürdün müdahaleleri gibi gelişmeler; DP'nin Ortadoğu politikasının iflasıyla sonuçlanmıştır.⁶ 1950'li yılların sonundan başlayarak 1980'li yılların başlarına kadar devam eden süreçte Türk dış politikasının en önemli meselesi Kıbrıs olmuştur. 12 Eylül 1980 darbesinden sonra 1983 yılında yapılan ilk serbest seçimlerde ANAP iktidara gelmiş ve 1991 yılına kadar ülkeyi tek başına yönetmiştir. Bu dönemde tıpkı 1950'li yıllarda olduğu gibi ANAP hükümetleri Ortadoğu'yu Türkiye'nin o dönemki siyasi, ekonomik ve askeri hedeflerine ulaşması için bir payanda olarak görmüştür.

Karadeli'ye göre 1950'li yıllarda ve 1990'lı yılların başında yaşanan gelişmeler Türkiye'nin Ortadoğu politikası açısından birer kırılmayı temsil etmektedir. Cumhuriyetin kuruluşundan 1950'li yıllara kadar geçen dönem Misak-ı Milli sınırlarının korunması ve Türkiye'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun aksine revizyonist politikalara sahip olmadığının kanıtlanması çabalarıyla geçmiştir. ANAP iktidarı döneminde ise Türkiye'nin bölge politikalarının önceliği Batı bloku ile problem yaşamadan Ortadoğu'daki statükoyu koruma ve bölge ülkeleriyle yapılan ticareti

⁵ Bu gelişmelerin en önemli örneklerinden biri Lozan Antlaşması'nda çözülemeyen ve 1925 yılında alınan Milletler Cemiyeti kararı ve 1926 yılında Türkiye ile İngiltere arasında imzalanan Ankara Anlaşmasıyla Irak'a bırakılarak çözüme kavuşturulan Musul sorunudur. Lozan Antlaşması'nın Musul sorunu ve Türkiye'nin Ortadoğu politikasına etkileri ile ilgili bakınız Ü. Gülsüm Polat, *Türk-Arap İlişkileri: Eski Eyaletler Yeni Komşulara Dönüşürken*, Kronik Yayınları, İstanbul 2019, s.309-327.

⁶ William Hale, *Türk Dış Politikası 1774-2000*, Mozaik Yayınları, İstanbul 2003, s.126-131.

geliştirmek olmuştur.⁷ Martin ise hem 1950'li yıllarda hem de 1980'li yıllarda Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelik politikalarının birincisinde yükselen Arap milliyetçiliği, ikincisinde ise Türkiye'nin Körfez Krizi'nde oynadığı rolden dolayı başarısız olduğunu belirtmekte ve bu politikaları Kemalist dış politikadan önemli bir sapma olarak nitelendirmektedir.⁸ Oran ise iki dönem arasındaki en önemli farkın 1980'li yıllarda 1950'lerin aksine ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine de önem verilmesi olduğunu savunmaktadır.⁹

Türkiye'nin Ortadoğu politikalarında yaşanan gelişmeler Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren Türk dış politikasının önemli bileşenlerinden biri olmuştur. Bu bağlamda; DP ve ANAP dönemlerinde yaşanan gelişmeler korumacı-statükocu politikalardan bir sapmayı simgelemekte ve güçlü benzerlikler göstermektedir.

2. Lider Odaklı Karar Alma Mekanizması

2.1. DP Dönemi

14 Mayıs 1950'de yapılan seçimlerde yirmi yedi yıllık CHP iktidarına son vererek büyük bir parlamento çoğunluğuyla iktidara gelen DP'nin en önemli siyasi aktörü cumhurbaşkanı Celal Bayar tarafından başbakan olarak atanan Adnan Menderes olmuştur. Başbakan Menderes DP iktidarında halk tarafından çok sevilen ve destek veren bir lider olması sebebiyle iç ve dış siyasette en baskın figür olarak 1950'li yıllara olumlu ve olumsuz yönleriyle damgasını vurmuştur.¹⁰ Özellikler iç siyasette 1950'li yılların ilk yarısında yaşanan ekonomik kalkınma hamleleri Başbakan Menderes'in başarıları olarak öne çıkmış, aynı zamanda iktidar-muhalefet ilişkilerinde yaşanan ve on yılın ikinci yarısında krizlere dönüşen gerilimler de Menderes'in hanesine yazılmıştır.¹¹

Dış politikada da hem hükümetin başı olması hem de siyaset arenasının en baskın figürü olması nedeniyle özellikle 1950'li yılların ilk yarısında en büyük sorumluluk Menderes'e ait olmuştur. DP iktidara geldiğinde dış politikada karşılaşılan ilk sorun 1950 yılında patlayan Kore Savaşı'na asker gönderilmesi olmuş ve Kore'ye asker gönderilmesi kararı Celal Bayar'ın Yalova'daki yazlık evinde hükümetin bazı üyelerinin katıldığı bir toplantıda alınmıştır. Bu durum özellikle ana muhalefet partisi CHP tarafından böyle bir kararın parlamentoda alınması gerektiği iddiasıyla sert bir biçimde eleştirilmiştir.¹² Sonraki dönemde DP iktidarının en önemli dış politika hedefi NATO üyeliği olmuş ve bu bağlamda Başbakan Menderes kilit bir rol oynayarak bu konuda atılması gereken tüm adımlarda öne çıkmıştır. Türkiye'nin 1952 yılında NATO'ya üye olması ve sonrasında 1955 yılında Ortadoğu'da Bağdat Paketi'nin kurulması

⁷ Cem Karadeli, "Ortadoğu'ya Yönelik Türk Dış Politikasında Kırılmalar ve Yenilikler", *Akademik Ortadoğu*, C.II, S.1, 2007, s.36-37

⁸ Lenore Martin, "Turkey's National Security in the Middle East," *Turkish Studies*, C.I, S.1, 2000, s.84.

⁹ Baskın Oran, *Türk Dış Politikası c.1*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s.125.

¹⁰ Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, Hil Yayın, İstanbul 2010, s.106.

¹¹ From the Embassy in Ankara to Foreign Office - Leading Personalities Report. *The National Archives* (TNA), *Foreign Office* (FO) 371.136451.RK1012-2, 144740.RK1012-1. Ayrıca bakınız Cem Eroğlu, *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara 1998, s.159-261; Şevket Süreyya Aydemir, *Menderes'in Dramı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2007, s.226-340; Erik J. Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s.335-350.

¹² Ahmad, *age*, s.500; Hale, *age*, s.118; Oran, *age c.1*, s.545; Aydemir, *age*, s.292-293.

sonrasında iç ve dış politikada pek çok krizle karşı karşıya kalan Başbakan Menderes önceliği dış politikadan çok iç politikaya vermiştir. Bu durumun en önemli sebepleri; DP iktidarının NATO ve Bağdat Paktı gibi dış politika önceliklerini yerine getirmiş olması ve özellikle 1957 seçimlerinden itibaren o döneme kadar gölge dış işleri bakanı rolü oynayan Fatin Rüştü Zorlu'nun dış işleri bakanlığına getirilmiş olmasıdır.¹³

Her ne kadar dış politikadaki en önemli sorumluluk sahibi ve baskın figür olsa da Başbakan Menderes dış işleri bakanlığından ve onun deneyiminden yararlanmayı da bilmiş ve bürokratik yapıyı yıpratıcı faaliyetler içinde yer almamıştır. Yavuzalp'e göre çoğunluğu kazanmış olsa da DP iktidarı dış politikaya önem vermiş ve kurumsal yapının özellikle Zorlu dış işleri bakanı olduktan sonra güçlenmesi için çalışmıştır.¹⁴ Bu dönemde parlamento ise genellikle dış politikanın dışında kalmış ve bu durum iktidar-muhalefet ilişkilerini derinden etkileyen gelişmelerden birisi olmuştur.

2.2. ANAP Dönemi

12 Eylül 1980 darbesinden sonra eski Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) müsteşarı ve son Demirel hükümetinde başbakan danışmanı olarak görev yapan Turgut Özal liderliğinde kurulan ANAP, tıpkı DP'nin 1950 seçimlerinden yaptığı gibi büyük bir parlamento çoğunluğuyla tek parti iktidarı kurmuştur. ANAP iktidarının en önemli siyasi aktörü 1983-89 yılları arasında başbakan, 1989-1993 yılları arasında da cumhurbaşkanı olarak ülkeyi yöneten ve siyasette Menderes'e benzer bir etkiye sahip olan Özal'dır. Özal liderliğindeki ANAP iktidarının iç politikadaki en büyük önceliği 1980 darbesinden önce siyasette ve toplumda meydana gelen ideolojik kutuplaşma sonucu ortaya çıkan bölünmeyi ortadan kaldırmak ve ülkenin, tıpkı 1950'li yıllarda olduğu gibi, ekonomik kalkınmasını sağlamak olmuştur.¹⁵

Dış politikada ise ANAP iktidarının temel felsefesi; Batı'yla ilişkileri yeniden güçlendirmek ve bu sayede ülkenin ekonomik ihtiyaçlarını karşılayabilmektir. Bu bağlamda ANAP iktidarı; özellikle ABD'den kredi ve dış yatırım çekebilmek amacıyla 24 Ocak Kararları çerçevesinde ülke ekonomisini neo-liberal politikalara uyumlu hale getirecek adımlar atmıştır. Bunun sonucunda; ithalat kotaları serbestleştirilmiş, ihracat teşvikleri artırılmış ve döviz kurları serbest bırakılarak IMF'nin talepleri doğrultusunda değişiklikler yapılmıştır.¹⁶ Aynı doğrultuda Türkiye tıpkı 1950'li yıllarda olduğu gibi özellikle Ortadoğu'da yaşanan gelişmelerde aktif bir rol oynama çabası içinde olmuştur. ANAP döneminde dış politikayı kurgulayan ve yürüten en önemli aktör Özal'dır. Özal'ın dış politika uygulamalarına bakıldığında önceliğin "hızlı sonuç alma, pasif değil aktif rol üstlenme, pratik çözüm yolu bulma" olduğu görülmektedir. Bu nedenle de Özal, Menderes'in aksine, kurumlar yerine kişilerle çalışma eğilimi içinde olmuş ve

¹³From the Embassy in Ankara to Foreign Office - Leading Personalities Report (1959). TNA. FO 371.144740.RK1012-1. Ayrıca bakınız Ercüment Yavuzalp, *Liderlerimiz ve Dış Politika*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1996, s.58-59.

¹⁴ Yavuzalp, *age*, s.63.

¹⁵ Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s.265-268; Oktay Yenal, *Cumhuriyetin İktisat Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s.130-131; Gülten Kazgan, *Tanzimattan 21.Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006, s.123-126; Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, İmge Yayınevi, Ankara 2018, s.161-163.

¹⁶ *Age*.

bu durum bürokratik ve diplomatik yapıda bazı gerilimlere ve yıpranmalara yol açmıştır. Oran'a göre Özal Türk dış politikasını üç şekilde yıpratmıştır: "1) Özal Türkiye ekonomisini hiçbir önlem almadan dışarıya açarak bağımlı kıldı ve bu yüzden dış politikayı da dolaylı olarak zayıflattı. 2) Özal felsefesi gereği şuna inanıyordu: Bir ülkeyle ticaret ilişkisi kurulursa o ülkeyle dış politika sorunları çözülür. Türkiye'nin kireçlenmiş dış politika sorunları yaşadığı Yunanistan ve Ortadoğu gibi durumlarda bu felsefe özellikle yürümedi. 3) Özal, Dışişleri Bakanlığını kimi zaman devre dışı bırakarak, kimi zaman Türk dış politikasının 75 yıldır denenmiş çizgisini yok sayarak kimi zaman da ciddi potlar kırarak dış politikayı güç durumlarda bıraktı."¹⁷

Bu durumun en önemli sebebinin ANAP döneminde sürdürülen dış politika anlayışının, DP'nin ülkenin güvenliği ve ekonomik önceliklerini bir araya getiren ikili yapısının aksine, ekonomi ağırlıklı aktif bir yapıya sahip olmasından ileri geldiği söylenebilir. Bazı araştırmacılara göre Özal'ın aktif dış politika anlayışı ile Türk dış politikası uzun yılların ardından bir değişime uğramıştır.¹⁸ Özal verdiği bir röportajda kendisinden önceki dönemde uygulanan dış politikayı şu sözlerle eleştirmektedir:

Dışişlerine göre politika tespit edilirken önce etrafı gözlemek gerekiyor. Herkes ne yapıyorsa, onun ortalamasını almak, en başarılı sayılıyor. Herkesin peşinden gitmek, akıllı olmak zannediliyor. İsmet İnönü devrinden kalan korkunç temenni, bizim dışişlerimizin hâkim çizgisi. Askeri, sivil, hariciyesi, dâhiliyesi ile Türk bürokrasisi, Atatürk'ün değil, İsmet İnönü'nün çizgisindedir...¹⁹

Fakat lider odaklı ve aktif dış politika arayışının; bürokratik ve diplomatik yapıda bazı gerilimleri ortaya çıkarması da kaçınılmaz olmuştur. Örneğin; Özal'ın Washington ziyaretinde ABD başkanı George Bush ile yaptığı görüşmeye ABD dışişleri bakanı James Baker katıldığı halde Türk dış işleri bakanı Ali Bozer'in alınmaması sonrasında Ali Bozer istifa etmiş; yine benzer şekilde Körfez Savaşı sırasında Özal'ın Türk ordusunu bağlayan bazı konularda kişisel güvenceler vermesi üzerine dönemin genelkurmay başkanı Necip Toruntay istifa etmiştir.²⁰

Özetlemek gerekirse; DP ve ANAP dönemlerinde sürdürülen lider odaklı ve dışlayıcı dış politika süreçlerinin yansımaları farklı olmuştur. 1950'li yıllarda yaşanan süreçte bürokratik ve diplomatik yapılardaki yıpranmadan ziyade bu yapı iktidar-muhalefet ilişkilerinde krizlere neden olmuş; ANAP döneminde sürdürülen politikalar ise bürokratik ve diplomatik yapıların yıpranmasıyla sonuçlanmıştır.

¹⁷ Baskın Oran, *Türk Dış Politikası c.2*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s.28,33.

¹⁸ Lale Dünder, "Özal Dönemi Türk Dış Politikasında Turgut Özal'ın Kişisel Özelliklerinin Rolü," *Atatürk Yolu Dergisi*, C.58, 2016, s.2-4; Ali Faik Demir, *Türk Dış Politikasında Liderler*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2007, s.552-553.

¹⁹ Mehmet Barlas, *Turgut Özal'ın Anıları*, Sabah Kitapları, İstanbul 1996, s.121.

²⁰ Oran, *age c.2*, s.551-554.

3. Ekonomi Odaklı Dış Politika

3.1. DP Dönemi

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi dünyada olduğu gibi Türkiye'de de siyasi, ekonomik ve askeri dönüşümlere neden olmuştur. Siyasi alanda çok partili hayata geçen ve demokrasiyi inşa etme çabası içine giren Türkiye, askeri alanda savaşın hemen ertesinde ortaya çıkan Sovyet talepleri karşısında Batı ittifakının parçası olmanın yollarını aramaya başlamıştır. Bunlara ek olarak; savaş sonrası dönemde 1930'lu yılların ekonomide devletçilik modelinden vazgeçen Türkiye, ekonomiyi liberalleştirici ve dünya sistemine entegre edici politikalar uygulamıştır. Son CHP hükümetlerinin bu çabası Batı'da ve özellikle ABD'de de karşılık bulmuş ve ABD Türkiye'ye Truman Doktrini ve Marshall Yardımı kapsamında Türkiye'ye ekonomik yardımda bulunmuştur.²¹

1950 seçimlerinde iktidara gelen DP, CHP döneminde başlayan bu dönüşümü sürdürmekle kalmamış, Türkiye'nin ekonomi politikalarını dış politikanın odağına yerleştirmiştir. DP açısından bunun iç politikadaki anlamı, dış destekle Türk ekonomisini dönüştürerek kalkındırmak ve savaş döneminin ekonomik izlerini silerek arkasındaki halk desteğini güçlendirmektir. Bunun sonucunda ülkeye yerli sermaye çekebilmek amacıyla Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu ve Petrol Kanunu gibi kanunlar çıkartılmış ve ülkede yatırım yapmayı planlayan yatırımcılara tüm kolaylıklar sağlanmıştır.²² Dış politikaya bakıldığında ise; ABD ile uyumlu politikalar izleyerek Batı bloku liderinin Türkiye'ye yaptığı ekonomik ve askeri yardımları artırmak DP iktidarının önceliği olmuştur. Diğer bir deyişle DP döneminde Türkiye'nin siyasi, ekonomik ve askeri çıkarları birbirlerine sıkı sıkıya bağlanmış ve uyumlu hale getirilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda 1952 yılında NATO'ya üye olduktan sonra DP iktidarının bu ekonomik desteği sağlamasının yolu, Ortadoğu'da daha aktif rol oynayarak ABD'ye olan sadakatın kanıtlanması ve bunun karşılığında özellikle ekonomik destek sağlanması olmuştur.²³

Türkiye ve Irak arasında 1955 yılında imzalanan ve daha sonra İran, Pakistan ve İngiltere'nin üye olduğu Bağdat Paketi, tüm üye ülkelerin çıkarlarının sağlanması amacıyla ABD'ye karşı kullandıkları bir kaldıraç görevi görmüştür.²⁴ Bunun yanı sıra DP iktidarı; 1950'lerin ikinci yarısında Ortadoğu'da yaşanan krizlerde de ABD ile birlikte hareket ederek, Türkiye'nin ekonomik çıkarlarını en üst seviyeye çıkarma çabası içinde olmuş fakat 1958 yılına gelindiğinde ABD'den alınan kredi karşılığında Cumhuriyet tarihinin ilk stand-by anlaşması IMF ile imzalanmıştır. Diğer bir deyişle, iktidarın tüm çabalarına ve Ortadoğu'da izlemeye

²¹ Ahmad, *age*, s. 498; Pamuk, *age*, s.224; Yenil, *age*, s.98; Kazgan, *age*, s.78-80.

²² Pamuk, *age*, s.227-228; Yenil, *age*, s.98-100; Kazgan, *age*, s.85-89; Haluk Gerger, *Türk Dış Politikasının Ekonomi Politikası*, Yordam Kitap, İstanbul 2012, s.47.

²³ Memorandum from the Deputy Assistant Secretary of Defense for International Security Affairs to Secretary of State Dulles, February 28, 1958. National Archives and Records Administration (NARA). Foreign Relations of the United States (FRUS) 1958-60. c.12.s.8, s.42-45. Ayrıca bakınız Yenil, *age*, s.104.

²⁴ Memorandum from the Deputy Assistant Secretary of Defense for International Security Affairs to Secretary of State Dulles, February 28, 1958. NARA. FRUS 1958-60. c.12.s.8, s.42-45.

çalıştığı aktif politikalara rağmen ABD'nin Türkiye'ye ekonomik desteği beklentilerin altında kalmıştır.²⁵

Özetlemek gerekirse, İkinci Dünya Savaşı sonrasında dünya ekonomik düzenine ekonomisini liberalleştirerek ve dış desteğe açarak uyum sağlamaya çalışan Türkiye, DP döneminde ekonomi ile dış politikanın sıkı sıkıya bağlandığı bir süreç yaşamıştır. Özellikle Başbakan Menderes'in ekonomi ile dış politikayı bir arada yürütme çabasının etkileri Türkiye'nin Ortadoğu politikasında görülmüştür. Fakat belirtmek gerekir ki ABD verilen kredi ve destekler kendisi için karlı ve geri döndürebilir olduğu sürece bunu desteklemiş, Türkiye ekonomisinin krize girdiği yıllarda, Türkiye özellikle Ortadoğu'da sergilediği tüm çabalara rağmen, diğer bir deyişle verilen kredilerin ve hibelerin geri dönüşünün olmayacağı düşünülmeye başlandıktan sonra, bu desteği kesmiştir. DP iktidarının ekonomi ile dış politikayı bir arada yürütme stratejisinin de ekonomik krizle akamete uğradığı görülmektedir.

3.2. ANAP Dönemi

Ortadoğu'da Amerika ile işbirliği içinde hareket etmeye başlayan ANAP hükümetleri; İran-Irak Savaşı'nda (1980-88) tarafsız kalmaya çalışmış ve Körfez Savaşı'nda ve sonrasında da Saddam Hüseyin hükümetine karşı Amerika liderliğindeki koalisyon ile ortak hareket etmiştir. Soğuk Savaş'ın sonuna gelinen 1980'li yıllarda ANAP hükümetinin bu tarz bir politika izlemesinin sebebi tıpkı 1950'li yıllarda DP hükümetlerinin yaptığı gibi dış politika ile ekonomi politikaları uyumlu hale getirmek ve bunun sonucunda Türkiye'de 1970'lerin sonunda çöken ekonomiyi kaldırmak için Amerikan yardımlarını artırmaya çalışmaktır. Türkiye'nin Ortadoğu siyaseti de bu durumun bir izdüşümü olarak değerlendirilebilir. Darbe öncesinde açıklanan ve dönemin şartları sonucunda uygulanamayan 24 Ocak Kararları'nın temel esasları; 1960-80 yılları arasında ithal ikamecilik yöntemiyle içe kapanan Türk ekonomisini dışa açmak üzerine kurgulanmış ve bu bağlamda ithalatta liberalizasyon, ihracatta cömert teşvikler ve döviz kurunda serbestleşme ile zaman içinde reel devalüasyonları hedefleyen bir esnek kur sistemi getirilmiştir.²⁶ Bu kararlar, en başından itibaren IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların ve uluslararası bankalar ile işbirliği içinde yürütülmüştür. Bazı yazarlara göre bu desteğin sebeplerinden biri de İran'daki devrim sonrasında Türkiye'nin stratejik öneminin artması ve bunun sonucunda Türkiye'nin uluslararası ilişkilerdeki ve NATO içindeki yerinin güçlenmesi olmuştur.²⁷

Özellikle İran-Irak Savaşı'ndaki görece tarafsız politika Türkiye'ye yeni bir ihracat pazarı yaratmış ve bunun sonucunda 1982-85 yılları arasında Türkiye'nin Ortadoğu'ya ihracatı Avrupa Topluluğu'na olan ihracatını aşmıştır.²⁸ Ek olarak, Türkiye Irak'tan gelen boru hattından kazandığı petrol ve transit geçiş gelirlerini de artırmıştır. Diğer bir deyişle iki komşu devlet arasında meydana gelen savaşa karışmamış olan Türkiye bunun ekonomik yansımalarından faydalanmıştır. Bunun aksine, 1990 yılında patlak veren Körfez Savaşı'nın başından itibaren ABD yanlısı bir politika izleyerek önce Irak'tan gelen boru hattını kapatan

²⁵ Pamuk, *age*, s.233; Yenal, *age*, s.106; Kazgan, *age*, s.90-94.

²⁶ Boratav, *age*, s.172.

²⁷ Pamuk, *age*, s.266; Boratav, *age*, s.178; Kazgan, *age*, s.125-127.

²⁸ Pamuk, *age*, s.269.

sonra da Irak'a uygulanan ambargoya katılan Türkiye'nin ekonomisini bundan olumsuz etkilenmiştir ve izlenen politikanın Türkiye'ye maliyetinin 30 milyar doların üstünde olduğu tahmin edilmektedir.²⁹

Kısacası, ANAP döneminde ekonomi 1950'li yıllarda olduğu gibi dış politikanın merkezinde yer almış ve benzer şekilde ekonomik çıkarların elde edilmesi için Ortadoğu politikası ABD ile ilişkilerin bir uzantısı şeklinde kurgulanmış ve uygulanmıştır. Fakat Türkiye bu konuda beklentilerini gerçekleştirmek bir yana, özellikle Körfez Savaşı sonrasında hem ekonomik açıdan zarara uğramış ve potansiyel bir pazarı kaybetmiş hem de Irak'ta doğan güç boşluğundan kaynaklanan terör örgütleri ve onların eylemleri ve zamanla daha da istikrarsızlaşan bölge siyaseti sonucunda büyük bir ekonomik ve askeri kayıplar yaşamıştır.³⁰

4. ABD Yanlısı Politikalar ve Doğu ile Batı Arasında Köprü Kurma Çabası

4.1. DP Dönemi

İkinci Dünya Savaşı sonrasında başlayan Soğuk Savaş Dönemi cumhuriyetin kuruluşundan itibaren uygulanan denge ve "görece özerklik" politikasının sona ermesine neden olmuştur. Önceki dönemde dünya sisteminde taraf seçme zorunluluğu yaşamayan Türkiye, özellikle savaş bitiminde Sovyetler Birliği'nin 1925 yılında imzalanan Dostluk Antlaşmasını yenilemek için toprak ve üs taleplerini dile getirmesinin ardından Batı ittifakına katılmayı dış politika önceliği olarak belirlemiştir. Bunun yanı sıra ülkenin ekonomik açıdan kalkındırılması ve ordunun modernize edilmesinin yolu olarak da Batı ve özellikle ABD ile ilişkilerin güçlendirilmesi olarak görülmüştür.³¹ CHP'nin tek parti iktidarının son yıllarında başlayan bu eğilim DP iktidara geldikten sonra da olanca hızıyla devam etmiştir. Özellikle ekonomik kalkınmayı hedef alan Başbakan Menderes yönetimindeki DP iktidarı İkinci Dünya Savaşı yıllarında, savaşa girmemiş olmasına rağmen çöken ülke ekonomisini kalkındırmak ve ordusunu modernize etmek amacıyla dış politikasını ABD merkezli bir yapıya dönüştürmüştür.³² Sonuç olarak Soğuk Savaş, başlangıcından itibaren Türk dış politikasının belirlenmesinde en önemli faktör olmuştur.

Türkiye'nin 1952 yılında NATO ittifakına üye olmasının ardından ABD'den alınan ekonomik ve askeri yardımı garantilemenin ve ABD'ye bağlılığı kanıtlamanın yolunu Ortadoğu'da aktif bir politika izlemek olarak gören DP iktidarı, özellikle Bağdat Paketi'nin kurulması sürecinde ve 1950'li yılların ikinci yarısında yaşanan krizlerde ABD ile eşgüdümlü bir politika izlemiştir. Diğer bir deyişle, DP döneminin Ortadoğu politikası, ABD ile ilişkilerin bir izdüşümü olmuştur.³³ Prof. Dr. George Harris 1950'li yıllarda Ortadoğu'da yaşanan

²⁹ Cameron Brown, "Turkey in the Gulf Wars of 1991 and 2003", *Turkish Studies*, C.XIII, S.1, 2007, s.85; Martin, *age*, s. 92-93.

³⁰ Oran, *age* c.2, s.551-554.

³¹ Ahmad, *age*, s.497-501; Oral Sander, *Türk-Amerikan İlişkileri 1947-1964*, İmge Yayınevi, Ankara 2016, s.18-21, Kemal Karpat, *Turkey's Foreign Policy in Transition 1950-1974*, Brill, Leiden 1975, s.4-7, Mahmut Dikerdem, *Ortadoğu'da Devrim Yılları: Bir Büyükelçinin Anıları*, Cem Yayınevi, İstanbul 1990, s.109.

³² Boratav, *age*, s.81; Pamuk, *age*, s.199-200; Yenal, *age*, s.89-90.

³³ Ayşegül Sever, "The Compliant Ally? Turkey and the West in the Middle East 1954-58", *Middle Eastern Studies*, 34, 1998, s.86; George Harris, *Troubled Alliance: Turkish-American Problems in Historical Perspective*, American Enterprise Institute, Washington 1972, s.61-71.

gelişmeler karşısında ABD ile Türkiye arasında yapılan iş birliğinin askeri olmaktan çok diplomatik olduğu iddiasındadır ki bu dönemde Türk ordusunun durumu ve DP iktidarının uygulamaları düşünüldüğünde Harris'in iddiaları ikna edici görünmektedir. Bunun yanı sıra ABD'nin bu dönemde Türkiye'den beklentisi; manda sisteminden yeni bağımsızlığını kazanmış olan ve özellikle İngiltere ve Fransa'ya karşı, Arap milliyetçiliğinin de etkisiyle, tepki gösteren Ortadoğu ülkeleri için bir "çekim merkezi olması" ve Doğu ile Batı arasında bir köprü oluşturmaktır.³⁴

Kısacası; 1950'li yıllarda Türkiye'nin Ortadoğu politikası; ABD ile ilişkilerin bir izdüşümü olmuş ve DP iktidarı Ortadoğu politikasını ABD ile siyasi, ekonomik ve askeri ilişkilerde bir kaldıraç olarak kullanmıştır.

4.2. ANAP Dönemi

ANAP döneminde de tıpkı 1950'li yıllarda olduğu gibi 1960-1980 yılları arasında ABD ile SSCB ile görece bir denge politikası kurma hedefinden vazgeçilerek ABD ile ilişkilerin güçlendirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Türkiye'nin Ortadoğu politikası da DP dönemine benzer şekilde yeniden canlanmış ve ANAP iktidarı bölgede 1960'lı ve 1970'li yıllara nazaran daha aktif bir politika sürdürme çabası içinde olmuştur. Diğer bir deyişle, ANAP döneminde dış politikada gerçekleştirilen açılımlar (Balkanlar, Kafkaslar, Orta Asya, vb) bir ayağı da Ortadoğu olmuştur. Balcı ve Gülenler'e göre Özal'ın dış politikası iki motivasyona dayanmaktadır: "1960'ların ikinci yarısından 1980'e kadar Türkiye'nin Amerikan düzeni ile yaşadığı krizlerin maliyetini ortadan kaldırmak ve Amerikan düzeni içinde kalarak Türkiye'yi etkin bir bölgesel güç haline getirerek düzen içindeki otonomisini artırmak." Bu çerçevede ANAP iktidarı iki temel stratejiden faydalanma yoluna gitmiştir: "Türkiye'yi ve dış politikasını Amerikan düzeninin çıkarları doğrultusunda yeniden kurgulamak, bölgesel ve uluslararası gelişmelerin ortaya çıkardığı fırsatları Türkiye'nin Amerikan düzeni içindeki yerini revize etmede pazarlık unsuru olarak devreye sokmak."³⁵ Bu açıdan bakıldığında tıpkı DP döneminde olduğu gibi Türkiye'nin Ortadoğu politikası ABD-Türkiye ilişkilerinin bir izdüşümü haline gelmiş ve Türkiye, Ortadoğu'da yaşanan gelişmeleri ve krizleri darbe sonrası dönemde Türk ekonomisinin daha fazla kalkındırılması için bir kaldıraç olarak kullanmaya çalışmıştır.

Ataman söz konusu makalesinde Özal döneminde Türk dış politikasında büyük değişimler olduğunu ve "Kemalist liderliğin geleneksel ithal ikamesi stratejisi yerine ihracata yönelik bir strateji uygulanmaya başlandığını" belirtmektedir. Türkiye'nin bölgesel ve uluslararası stratejisinin ise, tartışılır olmakla birlikte, Batı'ya bağlanmaktan ziyade karşılıklı çıkar ilkesine dayalı, Doğu ile Batı arasında bir köprü vazifesi görececek şekilde güncellendiğini belirtmektedir. Bunun yanı sıra Özal politikasını; "aktif, yüksek profilli ve popüler" dış politika olarak nitelendirmektedir.³⁶ Diğer bir deyişle; ANAP döneminde DP dönemindeki dış politikanın ana hatlarıyla yeniden kurgulandığı ve uygulandığı ifade edilebilir. Batı yanlısı ve Doğu ile Batı

³⁴ Agreed Conclusions and Recommendations of the Conference of Middle Eastern Chiefs of Mission in Istanbul, February 14-21, 1951. NARA. FRUS 1951.c.5.s.8, s.51-52.

³⁵ Ali Balcı ve Elif Madakbaş Gülenler, "Turgut Özal Dış Politikası: Amerikan Düzeninde Yeniden Konumlanma ve Otonomi Arayışı", *Muhafazakar Düşünce*, C.XV, S.55, 2018, s.78.

³⁶ Muhittin Ataman, "Özalist Dış Politika: Aktif ve Rasyonel Bir Anlayış", *Bilgi*, C.VII, S.2, 2003, s.50.

arasında köprü vazifesi görmeye çalışan bir Türkiye. ANAP dönemi Ortadoğu politikasının ABD ile ilişkiler çerçevesinde yürütüldüğü belirgin bir özelliktir. Bazı yazarlar bu durumu Özal'ın ABD'nin Ortadoğu'daki istikrara verdiği önemi fark etmesi ve Türkiye'yi bölgede ABD'nin desteklediği önemli bir ülke haline getirmek istemesi ile açıklamaktadırlar. Diğer bir deyişle Türkiye'nin bir yandan bölge ülkeleriyle ilişkilerini geliştirip dış satımını artırması hedeflenirken, diğer yandan Ortadoğu'da etkin bir rol oynayarak ABD'den aldığı yardımı artırması hedeflenmiştir.³⁷

Özetlenecek olursa, ANAP döneminde Türk dış politikasının en baskın figürü Turgut Özal olmuştur. Dış politikaya ekonomik saiklerle yaklaşan Özal Ortadoğu başta olmak üzere Türkiye'nin bölge politikalarını aktif rol oynayarak bölge ülkeleriyle ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi ve bölgede, özellikle petrol nedeniyle, ABD'nin istikrara verdiği önemi kullanarak ABD'den alınan siyasi ve ekonomik desteğin artırılması esasları üzerine oturtmuştur. Bunun sonucunda da tıpkı DP iktidarı döneminde olduğu gibi bölgede yaşanan gelişmelere ve krizlere Türkiye'yi dâhil etmekten çekinmemiştir.

5. Bölgesel Gelişmelere Dâhil Olma ve Krizlerden Faydalanma Çabası

5.1. DP Dönemi

Türkiye'nin 1952 yılında NATO üyeliğine kabul edilmesinin ardından DP iktidarının önündeki en büyük dış politika hedefi Ortadoğu'da daha aktif bir rol izleyerek hem Türkiye'nin siyasi, ekonomik ve askeri çıkarlarını en üst seviyeye çıkarmak hem de ABD'ye olan sadakati kanıtlayarak Batı blokunun liderinin her alandaki desteğinden yararlanmak olmuştur. Bunun sonucunda, NATO üyeliğinden önce ikinci planda kalan Ortadoğu ittifakı projesinin başarıya ulaşması özellikle Başbakan Menderes tarafından politika gündeminin ilk sırasına yerleştirilmiştir. İlk önce Türkiye ve Mısır'ı bir araya getirmeyi hedefleyen Ortadoğu Komutanlığı projesi ile ilgili yoğun bir çaba gösterilmiş ancak 1952 yılında Mısır'da gerçekleşen Hür Subaylar Darbesi ve bunun sonucunda Mısır'ın dış politika ekseninin değişmesiyle, özellikle 1953 yılında ABD dışişleri bakanı John Foster Dulles'in Ortadoğu başkentlerine yaptığı ziyaret sonrasında, Türkiye ile Irak arasında bir pakt kurulması hedeflenmiştir.³⁸

1954 ve 1955 yıllarında Türkiye ve Irak hükümetleri nezdinde yürütülen yoğun diplomasi 1955 yılında Bağdat Paketi'nin imzalanmasıyla sonuçlanmıştır. Özellikle 1955'te kurulmasından itibaren Bağdat Paketi toplantıları göz önünde bulundurulduğunda Türkiye'nin de dâhil olduğu pakta üye ülkelerin, Ortadoğu'da Sovyet yayılcılığına karşı kurulan bu paktı; Amerika ile ekonomik ve askeri pazarlıklar yapmak amacıyla kullandıkları ve kendi çıkarlarını en üst düzeye çıkarmaya çalıştıkları görülmektedir.³⁹ Buna ek olarak Türkiye, Bağdat Paketi'nin kurulmasından sonra paktın dışında kalan Lübnan, Ürdün ve Afganistan gibi bölge ülkelerini

³⁷ Oran, *age c.2*, s.50; Faruk Sönmezoğlu, *Türk Dış Politikasının Analizi*, Der Yayınları, İstanbul 2004, s.248-249; Gerger, *age*, s.190-193.

³⁸ Ahmad, *age*, s.504-506; Hale, *age*, s.126-128; Oran, *age c.1*, s.618-627; Sander, *age*, s.174-186; Ömer Kürkçüoğlu, *Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası 1945-1970*, SBF Yayınları, Ankara 1972, s.51-82.

³⁹ Memorandum from the Deputy Assistant Secretary of Defense for International Security Affairs to Secretary of State Dulles, February 28, 1958. NARA. FRUS 1958-60.c.12.s.8, s.42-45.

pakta çekebilmek için bu ülkelere ekonomik ve askeri yardımlarda bulunmuştur.⁴⁰ Türkiye'nin Ortadoğu politikasının diğer bir bileşeni de Türkiye'nin özellikle 1950'li yılların sonundaki ekonomik kriz döneminde, sorunlu olduğu Mısır gibi ülkeler de dâhil olmak üzere; İran ve İsrail gibi bölge ülkeleriyle ticari ilişkilerini geliştirmeye çalışmasıdır.⁴¹ Son olarak; Süveyş Krizi sırasında Türkiye'den geçirilmesi planlanan boru hatları projesi de Türkiye'nin bu dönemdeki Ortadoğu siyasetinin önemli gelişmelerinden biridir.⁴²

Öte yandan, Batı ittifakının ve pakta üye ülkelerin kendi çıkarları için kullanmayı hedeflediği Bağdat Paktı, bölgede bir ayrılmaya sebep olmuş ve Mısır siyasetinde ve Arap dünyasında 1954 sonrasında en baskın figür haline gelen Cemal Abdülnasır'ın liderliğindeki Arap milliyetçiliği körüklemiştir. Bunun sonucunda; 1950'li yılların ikinci yarısı Ortadoğu'da yoğun krizlerin yaşandığı yıllardır ve DP iktidarı bu dönemde de aktif politika hedefini sürdürerek Türkiye'yi yaşanan bu gelişmelerin ve krizlerin bir parçası haline getirmiştir. İlk olarak Nasır'ın ABD ve İngiltere'nin Asvan Barajı projesini finansal açıdan desteklemekten vazgeçmesiyle birlikte Süveyş Kanalı'nı millileştirmesi; 1956 yılında Süveyş Krizi'ne neden olmuş daha sonrasında İngiltere ve Fransa'nın desteğiyle İsrail, Mısır'a saldırmıştır. Bu gelişmeler sırasında Türkiye Batı'dan yana bir tavır koymuş ve Londra Konferanslarına katılarak arabuluculuk rolü oynamaya çalışmıştır. İsrail'in Mısır'a saldırısına ABD ve Sovyetler Birliği'nin müdahale etmesinden sonra ise Türkiye İsrail'i kınamış ve büyükelçisini geri çekmiştir.⁴³ Bu dönemde bölgede yaşanan ikinci kriz; Türkiye ile Suriye arasında yaşanan sınır gerilimi olmuştur. Sovyetler Birliği'nin Suriye'de etkinliğinin artması ve komünizmin ülkeye yayılmasını tehdit olarak algılayan DP iktidarı güney sınırlarına askeri manevra görüntüsü altında asker yığmış ve Suriye'ye baskı uygulamıştır. Türkiye ile Suriye arasındaki kriz Birleşmiş Milletlere taşınmış ve zamanla etkisini kaybetmiştir.⁴⁴

1950'li yılların sonu Ortadoğu için tam bir kaos dönemi olmuş ve 1958 yılında Irak, Lübnan ve Ürdün'de yaşanan gelişmeler bölge siyasetini derinden etkilemiştir. Aktif politika hedefindeki Türkiye'nin Irak darbesi sonrasında bu ülkeye bir askeri harekât düzenleyeceği söylentileri özellikle Batı medyasında yoğun bir gündem oluşturmıştır. Her ne kadar Türkiye ile Irak yöneticileri arasında yakın ilişkiler mevcutsa da bu tarz bir harekât gerçekleştirilmemiştir. Son olarak, ABD'nin Lübnan'a müdahalesi sırasında DP iktidarı İncirlik Üssü'nün kullanımına izin vermiştir.⁴⁵ Özetlemek gerekirse; DP iktidarı döneminde Ortadoğu Türkiye'nin dış politika önceliklerinden biri olmuştur. DP karar vericileri Türkiye'nin siyasi, ekonomik ve askeri çıkarları için Ortadoğu'yu bir nevi araç olarak görmüşlerdir. On yılın ilk yarısında başarılı bir politika yürütülmüş fakat ikinci yarıda bu politika olumsuz etkiler doğurarak Türkiye'yi sorunlu bir bölgenin içine çekmiştir. Özellikle Irak darbesi, Türkiye'nin Ortadoğu politikasının iflası olarak görülebilir.

⁴⁰ Murat Kasapsaraçoğlu, "Harmonization of Turkey's Political, Economic and Military Interests in the 1950s: Reflections of Turkey's Middle East Policy", *Turkish Studies*, C.XVI, S.3, 2015, s.342-344.

⁴¹ Kasapsaraçoğlu, *age*, s.338-342.

⁴² Murat Kasapsaraçoğlu, "Oil Pipeline Projects through Turkey during the Suez Canal Crisis in 1956", *History Studies*, VII/3, 2015, s.99-109.

⁴³ Ahmad, *age*, s.507; Sander, *age*, s.200-205; Kürkcüoğlu, *age*, s.82-104; Oran, *age c.1*, s.627-629.

⁴⁴ Ahmad, *age*, s. 508; Sander, *age*, s.212-215; Kürkcüoğlu, *age*, s.104-118; Oran, *age c.1*, s.629-632.

⁴⁵ Ahmad, *age*, s.508-509; Sander, *age*, s.225-232; Kürkcüoğlu, *age*, s.128-143; Oran, *age c.1*, s.632-635.

5.2. ANAP Dönemi

1958 yılında Irak'ta yaşanan darbe sonrasında Irak'ın Bağdat Pakti'nden çekilmesi ve sonraki dönemde paktın işlevsiz hale gelmesiyle birlikte Türkiye 1980'li yıllara kadar, Kıbrıs krizinin de etkisiyle, Ortadoğu'ya adım atamamıştır. ANAP döneminde ise Ortadoğu politikası benzer bir şekilde yeniden önemli hale gelmiş fakat tıpkı 1950'li yıllarda olduğu gibi Türkiye-ABD ilişkilerinin bir izdüşümü olmuştur. Batı ittifakının BM ve NATO gibi kurumlarının üyesi olan Türkiye aynı zamanda Ortadoğu'da ve bahsi geçen diğer ülkelerde önemli roller üstlenmeye çalışmış ve yine DP döneminde olduğu gibi Doğu ile Batı arasında köprü vazifesi üstlenmiştir. Bir yandan yumuşak güç politikası uygulayarak coğrafi, tarihi, ekonomik ve kültürel bağları vasıtasıyla bölgede etkin olmaya çalışan Türkiye diğer yandan Körfez Savaşı örneğinde olduğu gibi ABD ile ilişkilerini bölge politikasını kullanarak güçlendirmeye çalışmıştır.⁴⁶

Bu dönemi çalışan pek çok akademisyen, 1980'li yıllarda Türkiye'nin gerek Ortadoğu gerekse Balkanlar ve Orta Asya Türk Devletleri ile ilişkilerini "Yeni Osmanlıcılık" politikası olarak nitelendirmişlerdir.⁴⁷ Diğer bir deyişle; Özal döneminde Türkiye eski Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasında aktif ve etkili bir rol oynama çabası içinde olmuştur. Özal iktidara geldiğinde Ortadoğu ile ilgili en önemli hedefi Türkiye ile bölge ülkeleri arasındaki ekonomik ilişkileri güçlendirmek olmuştur. Örneğin Türkiye'nin komşusu Suriye ile ilişkilerine yeni bir boyut kazandırarak çatışma havasından çıkarıp ticareti arttırmayı hedeflemiştir. 1980-88 yılları arasında yaşanan İran-Irak Savaşı'nda da CIA tarafından yapılan analizlerde Türkiye resmi olarak tarafsız olduğunu ilan etmesine rağmen, Bağdat tarafına biraz daha yakın durduğu belirtilmiştir. CIA belgelerinde belirtilen husus, Türkiye'nin savaşa girme gibi bir niyetinin olmadığı ancak İran'a karşı yapılan uyarının ciddi bir girişim olduğudur. Bu durum, Türkiye'nin Bağdat yönetimine daha yakın durduğunun bir göstergesi olarak algılanmıştır.⁴⁸

Özal diplomasisi adı verilen ve Türkiye siyasetini 1980'li yıllarda başbakan ve cumhurbaşkanı olarak yönlendiren Özal'ın kişisel pragmatizm, aktiflik, hızlı sonuç alma çabası gibi özelliklerinden faydalanarak oluşturduğu mekanizmanın en önemli yansıması Irak'ın Kuveyt'i işgali sonrası ABD'nin Irak'a müdahale ettiği Körfez Savaşı olmuştur. Dündar'a göre bu dönemde Özal kendi kişisel tercihlerini, var olan tüm siyasi araçlardan daha etkin kullanmış ve Körfez Savaşı başlangıcında Türkiye-Irak petrol boru hattının kapatılmasına tek başına karar vererek Dışişleri Bakanlığı ile Genelkurmay Başkanlığını devre dışı bırakmış ve bu durum her iki kurumda da rahatsızlık yaratmıştır. Bunun sonucunda Genelkurmay Başkanı Necip Torumtay 3 Aralık 1990'da istifa etmiştir.⁴⁹ Türkiye'nin Körfez Savaşı sırasındaki ABD yanlısı politikaları, petrol boru hattının kapatılması ve Irak'a uygulanan ambargoya katılım, Özal'ın bu krizi fırsata çevirme çabası olarak yorumlanmış olsa da uzun vadede Türkiye-Irak ilişkilerinin bozulması ve bölgede ve Türkiye'de terör faaliyetlerinin artması gibi nedenlerle olumsuz

⁴⁶ Cihan Daban, "Turgut Özal Dönemi Türkiye Dış Politikası", *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, C.XVII, S.33, 2018, s.78.

⁴⁷ Oran, *age*, s.514

⁴⁸ Yasin Coşkun, "CIA'in Değerlendirmeleri Işığında I. Turgut Özal Hükümeti'nin Dış Politikası Üzerine Bir Analiz (1983-1987)", *Tarihin Peşinde*, C.XX, 2018, s.613-615.

⁴⁹ Dündar, *age*, s.11

yansımaları olmuştur. Bu dönemde ABD'ye verilen siyasi ve lojistik destek, İncirlik Üssü'nün ABD'nin kullanımına açılması gibi, bizzat Özal tarafından planlanan Ortadoğu siyasetinin bir sonucu olmuştur. Özal'ın bu tarz bir politikayla yakalamaya çalıştığı hedef Türkiye'nin halen daha Batı ittifakı için vazgeçilmez bir müttefik olduğunun kanıtlanması ve bunun sonucunda Batı'dan alınan desteğin artışının sağlanmasıdır.⁵⁰

Kısacası, ANAP döneminde Türkiye'nin Ortadoğu'daki gelişmelere dahil olma ve krizlerden faydalanma çabası, tıpkı DP döneminde olduğu gibi stratejik ve rasyonel tercihler yerine pragmatik gerekçelerle kurgulandığı için uzun vadede başarısızlıkla ve Türkiye'nin kayıplarıyla sonuçlanmıştır. ABD'yle ilişkilerin güçlendirilmesi ve bunun sonucunda Türkiye'nin siyasi, ekonomik ve askeri ihtiyaçlarının karşılanması çabası DP ve ANAP dönemlerinin ortak başarısızlığı olarak görülebilir.

Sonuç

Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelik politikaları göz önünde bulundurulduğunda; Soğuk Savaş'ın ilk dönemlerinde ülkeyi yöneten DP ve son dönemlerinde yöneten ANAP arasında; dış politika felsefesi ve uygulaması bakımından güçlü benzerlikler görülmektedir. Genel anlamda iki partinin politikaları değerlendirildiğinde; dönem koşullarından en yüksek faydayı sağlamak amacıyla pragmatik politikalar üretilmiş olsa da orta ve uzun vadede bu politikaların beklenen faydayı sağlamadığı ve başarısızlıkla sonuçlandığı söylenebilir. Diğer bir deyişle post-revizyonizmin temel prensiplerinin Türk dış politikasında önemli rol oynadığı ve Türkiye'nin DP ve ANAP hükümetleri dönemindeki Ortadoğu politikalarının; karar alıcılar tarafından Ortadoğu'ya ve Türkiye'ye özgü dinamikler çerçevesinde ele alınmaya çalışıldığı ancak uzun vadede başarısızlıkla sonuçlandığı söylenebilir.

DP ve ANAP dönemlerinde uygulanan Ortadoğu politikası lider veya dar bir çevre odaklı ele alınması nedeniyle stratejik olmaktan uzak kalmıştır. Bu çalışmada ele alınan bileşenler incelendiğinde; ANAP döneminde karar alma sürecinin merkezinde ülkeye ilk önce başbakan (1983-1989) sonra da cumhurbaşkanı (1989-1993) olarak hizmet eden Turgut Özal'ın olduğu görülmektedir. Özellikle Körfez Krizi sırasında Özal'ın oynadığı baskın rol; bürokratik ve diplomatik dengeleri derinden etkilemiştir. DP döneminde bakıldığında ise; Başbakan Menderes iç ve dış politikanın karar alma süreçlerinde baskın figür olarak yer almış olsa da bürokratik ve diplomatik dengeleri daha fazla gözetmiş; diplomasinin birikimlerinden daha fazla yararlanmış ve özellikle 1950'lerin ikinci yarısında dış politikayı Fatin Rüştü Zorlu'ya emanet ederek iç siyasete dönmüştür.

Her iki dönemde de Ortadoğu siyaseti ABD'nin çıkarları ve Türk-Amerikan ilişkilerinin bir yansıması olmuş ve hem DP hem de ANAP hükümetleri Ortadoğu'yu ülkenin ekonomik çıkarlarının bir payandası olarak görmüştür. Bölge politikalarının merkezinde; ABD ile

⁵⁰ Berdal Aral, "Dispensing with Tradition? Turkish Politics and International Society during the Özal Decade", *Middle Eastern Studies*, C.XXXVII, S.1, 2001, s. 78-80; Faruk Sönmezoğlu, *Türk Dış Politikasının Analizi*, Der Yayınları, İstanbul 2004, s.276-309; Barlas, *age*, s.118-121; Mehmet Ali Birand ve Soner Yalçın, *The Özal: Bir Davanın Öyküsü*, Doğan Kitap, İstanbul 2001, s.417-430; Cüneyt Arcayürek, *Büyüklerle Masallar Küçüklerle Gerçekler 3: Kriz Doğuran Savaş*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2001, s.7-28, 61-68.

ilişkileri güçlendirmek, ABD'ye olan bağılılığı kanıtlamak ve bunun sonucunda ABD'den daha fazla ekonomik yardım almak olmuştur. Uygulanan politikalar; söylem bazında Doğu ile Batı arasında köprü görevini yerine getirmeyi amaçlasa da her iki dönemde de Türkiye Ortadoğu ülkeleri ile ilişkilerinde büyük sorunlarla karşılaşmıştır.

Bununla bağlantılı olarak Türkiye hem DP hem de ANAP dönemlerinde aktif bölge politikası çabası sonucu; bölge krizlerinin tam ortasında yer almış ve Türk dış politikasının kalıplaşmış korumacı statükoculuğundan sapma göstermiştir. 1950'li yıllarda yaşanan Süveyş Krizi, Türkiye ile Suriye arasındaki sınır krizi, on yılın sonlarında Irak, Lübnan ve Ürdün'de meydana gelen olaylar DP hükümetini oldukça zorlamış ve bunun sonucunda da DP'nin ABD'ye angaje politikası çökmüştür. ANAP döneminde meydana gelen Körfez Krizi ve Türkiye'nin Irak karşıtı politikası; Türkiye'ye uzun vadede terör başta olmak üzere komşu devletlerle sorunlarla dolu bir miras bırakmıştır.

Son olarak; her iki dönemde de dış politikanın ve özelinde Ortadoğu politikasının temel belirleyicisi ülkenin ekonomi politikaları olmuştur. DP döneminde ve ANAP döneminde hızla kalkındırılmaya çalışılan ekonominin ihtiyacı olan dış desteğin sağlanmasında ekonominin ve dış politikanın araçsallaştırıldığı görülmektedir. Batı'dan ve özellikle ABD'den daha fazla ekonomik destek alabilmek amacıyla hem DP'nin hem de ANAP'ın Ortadoğu'da daha aktif bir politika izleme çabaları; kısa vadede bazı olumlu sonuçlar doğursa da uzun vadede başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Kaynakça

- AHMAD, Feroz, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, Hil Yayın, İstanbul 2010.
- ARAL, Berdal, "Dispensing with Tradition? Turkish Politics and International Society during the Özal Decade, 1983-93", *Middle Eastern Studies*, C.XXXVII, S.1, 2001, s.72-88.
- ARCAYÜREK, Cüneyt, *Büyüklerle Masallar Küçüklerle Gerçekler 3: Kriz Doğuran Savaş*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2001.
- ATAMAN, Muhittin, "Özalist Dış Politika: Aktif ve Rasyonel Bir Anlayış", *Bilgi*, C.VII, S.2, 2003, s.46-64.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Menderes'in Dramı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2007.
- BALCI, Ali ve Elif Madakbaş Gülenler, "Turgut Özal Dış Politikası: Amerikan Düzeninde Yeniden Konumlanma ve Otonomi Arayışı", *Muhafazakâr Düşünce*, C.XV, S.55, 2018, s.77-98.
- BARLAS, Mehmet, *Turgut Özal'ın Anıları*, Sabah Kitapları, İstanbul 1996.
- BİRAND, Mehmet Ali ve Soner Yalçın, *The Özal: Bir Davanın Öyküsü*, Doğan Kitap, İstanbul 2001.
- BORATAV, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2015*, İmge Yayınevi, Ankara 2018.

- BROWN, Cameron, "Turkey in the Gulf Wars of 1991 and 2003", *Turkish Studies*, C.VIII, S.1, 2007, s. 85-119.
- COŞKUN, Yasin, "CIA'in Değerlendirmeleri Işığında I. Turgut Özal Hükümeti'nin Dış Politikası Üzerine Bir Analiz (1983-1987)", *Tarihin Peşinde*, S.20, 2018, s.601-624.
- DABAN, Cihan, "Turgut Özal Dönemi Türkiye Dış Politikası", *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, C.XVII, S.33, 2018, s.77-96.
- DEMİR, Ali Faik, *Türk Dış Politikasında Liderler*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2007.
- DIKERDEM, Mahmut, *Ortadoğu'da Devrim Yılları: Bir Büyükelçinin Anıları*, Cem Yayınevi, İstanbul 1990.
- DÜNDAR, Lale, "Özal Dönemi Türk Dış Politikasında Turgut Özal'ın Kişisel Özelliklerinin Rolü", *Atatürk Yolu Dergisi*, S.58, 2016, s.1-20.
- EROĞUL, Cem, *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi*, İmge Yayınevi, Ankara 1998.
- GERGER, Haluk, *Türk Dış Politikasının Ekonomi Politiki*, Yordam Kitap, İstanbul 2012.
- HALE, William, *Türk Dış Politikası 1774-2000*, Mozaik Yayınları, İstanbul 2003.
- HARRIS, George, *Troubled Alliance: Turkish-American Problems in Historical Perspective*, American Enterprise Institute, Washington 1972.
- KARADELİ, Cem, "Ortadoğu'ya Yönelik Türk Dış Politikasında Kırılmalar ve Yenilikler", *Akademik Ortadoğu*, C.II, S.1, 2007, s.35-48.
- KARPAT, Kemal, *Turkey's Foreign Policy in Transition 1950-1974*, Brill, Leiden 1975.
- KASAPSARAÇOĞLU, Murat, "Harmonization of Turkey's Political, Economic and Military Interests in the 1950s: Reflections of Turkey's Middle East Policy", *Turkish Studies*, C.XVI, S.3, 2015, s.332-348.
- KASAPSARAÇOĞLU, Murat, "Oil Pipeline Projects through Turkey during the Suez Canal Crisis in 1956", *History Studies*, C.VII, S.3, 2015, s.99-109.
- KAZGAN, Gülten, *Tanzimattan 21.Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006.
- KÜRKÇÜOĞLU, Ömer, *Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası 1945-1970*, SBF Yayınları, Ankara 1972.
- LUNDESTAD, Geir, *East, West, North, South*, Sage, London 2014.
- MARTIN, Lenore, "Turkey's National Security in the Middle East", *Turkish Studies*, C.I, S.1, 2000, s.83-106.
- NARA. FRUS 1951.c.5.s.8/ 1958-60. c.12. s.8.
- ORAN, Baskın, *Türk Dış Politikası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- PAMUK, Şevket, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

- POLAT, Ü. Gülsüm, *Türk-Arap İlişkileri: Eski Eyaletler Yeni Komşulara Dönüşürken*, Kronik Yayınları, İstanbul 2019.
- SANDER, Oral, *Türk-Amerikan İlişkileri 1947-1964*, İmge Yayınevi, Ankara 2016.
- SEVER, Ayşegül, “The Compliant Ally? Turkey and the West in the Middle East 1954-58”, *Middle Eastern Studies*, S.34, 1998, s.73-90.
- SÖNMEZOĞLU, Faruk, *Türk Dış Politikasının Analizi*, Der Yayınları, İstanbul 2004.
- TNA. FO 371.136451.RK1012/ 144740.RK1012.
- YENAL, Oktay, *Cumhuriyetin İktisat Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.
- YAVUZALP, Ercüment, *Liderlerimiz ve Dış Politika*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1996.
- ZÜRCHER, Eric J, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.